

T e r e s a O b o l e v i t c h

Car i filozof. G.W. Leibniz w Rosji XVII–XVIII wieku*

Słowa kluczowe: *G.W. Leibniz, Piotr I, Rosyjska Akademia Nauk, edukacja, neoleibnizjanizm*

Jest powszechnie wiadomo, że G.W. Leibniz miał szerokie kontakty niemal ze wszystkimi zachodnimi monarchami, realizując w ten sposób ambitne plany stworzenia swego rodzaju Stanów Zjednoczonych Europy, a także przeprowadzenia badań nad cywilizacją Dalekiego Wschodu (zwłaszcza Chin)¹ i jego chrystianizacji, o czym pisał w dziele *Novissima Sinica* (1697). Mniej znany jest fakt, że „ostatni człowiek, który wiedział wszystko” żywo interesował się również kulturą rosyjską, a w osobie cara Piotra I znalazł wdzięcznego słuchacza i sprzymierzeńca. W niniejszym artykule zostaną przeanalizowane kontakty niemieckiego polihistora z Piotrem Wielkim, a także wpływ, który „Solon Rosji” (*en quelque façon le Solon de la Russie*, jak żartobliwie nazywał siebie Leibniz²) wywarł na życie intelektualne tego kraju³.

* Artykuł powstał w ramach grantu „Nauka, filozofia i polityka w rosyjskiej myśli religijnej” przyznanego przez Narodowe Centrum Nauki, UMO-2014/15/B/HS1/01620.

¹ Zob. np. D.F. Lach, *Leibniz and China*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 6, no 4 (1945), p. 436–455; F. Perkins, *Leibniz and China: a Commerce of Light*, Cambridge: Cambridge University Press 2004; D.J. Cook, *Leibniz, China, and the Problem of Pagan Wisdom*, „Philosophy East and West”, vol. 65, no 3 (2015), p. 936–947; W. Li, *Trading with Light. G.W. Leibniz’s Interest in China and His Project of Asia-European Knowledge Exchange*, „Journal of Philosophical Research”, vol. 40 (2015), p. 425–437.

² Zob. list G.W. Leibniza do Zofii Szarlotty Hanowerskiej z 9.11.1712 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, Санкт-Петербург: Императорская академия наук 1873, s. 272; list A. Ulricha do G.W. Leibniza z 24.01.1713 r., tamże, s. 291.

³ Wstępne wyniki badań zostały przedstawione w haśle Лейбниц/Leibniz/Leibniz, w: J. Dobieszewski (red.), *Идеи в России. Ideas in Russia. Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-*

Leibniz i Piotr I

Leibniz zaczął się interesować Rosją w latach 90. XVII wieku, chociaż bodaj pierwszą wzmiankę na ten temat znajdujemy już w 1669 r. w związku z abdykacją polskiego króla Jana Kazimierza i wystawieniem przez Rosję kandydatury Aleksego I Romanowa jako jego następcy. Wówczas Leibniz krytycznie ustosunkował się do tego pomysłu, tłumacząc w pamflecie pt. *Specimen demonstrationum politicarum pro eligendo rege Polonorum* („Wzorzec dowodów politycznych dotyczących wyboru króla Polaków”), że taki wybór nie byłby pożyteczny (*utiliter non eligitur*). Podawał wiele przyczyn: car (nazywany przez Leibniza po prostu Moskalem) jest „wyznania grecko-schizmatyckiego” i „jest całkowicie przeciwny światu chrześcijańskiemu”, „nie jest roztropny ani doświadczony”, „nie wydaje się cierpliwy ani skromny, lecz barbarzyńca z pochodzenia, wychowania i obyczajów”, „jest bardzo potężny”, „sam nic nie ma, zależny od kogoś innego”, „nie pochodzi z rodziny królewskiej”⁴, wreszcie – nie osiągnął pełnoletności. Mimo to Leibniz uważnie śledził nie tylko polityczne, ale także kulturowe wydarzenia w krajach słowiańskich. W tym okresie narzekał na liczne trudności, które napotykał podczas swych prób zdobywania materiałów naukowych i wiadomości politycznych z Rosji (głównie za pośrednictwem dyplomatów oraz francuskich i polskich jezuitów, zwłaszcza Adama Kochańskiego). Po tym, jak rządy w Rosji objął prozachodni car Piotr Aleksiejewicz, stosunek Leibniza wobec Rosji jako łącznika między Europą i Azją znacznie się zmienił. W 1695 r. polecał elektorowi Brandenburgii, by w czasie przejazdu Piotra I przez Berlin postarał się u niego o przepustkę do Chin dla misjonarzy protestanckich⁵. Z młodym cesarzem wiązał wielkie nadzieje dotyczące krzewienia i pogłębiania wiedzy naukowej, o czym pisał do Piotra Leforta, bratanka bliskiego współpracownika rosyjskiego władcy, Franza Leforta⁶.

Próba nawiązania prywatnych kontaktów Leibniza z Piotrem I miała miejsce w 1697 roku. Niemiecki filozof zabiegał o audiencję u podróżującego *incognito* cara (w czasie trwania tzw. Wielkiego Poselstwa) w Coppenbrügge, licząc na jego poparcie w sprawie badań nad językami Imperium Rosyjskie-

-polsko-angielski, t. 8, Łódź: Ibidem 2014, s. 182–187. Wyrażam wdzięczność dr Aleksandrze Biednikowej z Moskiewskiego Uniwersytetu im. M. Łomonosowa za cenne wskazówki.

⁴ Zob. G.W. Leibniz, *Wzorzec dowodów politycznych*, przeł. T. Bieńkowski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum 1969, s. 111–113; por. s. 34, 40, 54, 64, 69, 76, 78, 123.

⁵ Zob. В. Герье, *Лейбниц и его век. Отношения Лейбница к России и Петру Великому*, Санкт-Петербург: Наука 2008, s. 358, 605.

⁶ Zob. memoriał G.W. Leibniza do P. Leforta z 1697 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 14–19.

go⁷. Jednak ten projekt się nie powiódł; mówiąc krótko, niewyrobiony cesarz zwyczajnie rozczarował niemieckiego filozofa⁸. Do pierwszego osobistego spotkania Piotra I z Leibnizem doszło w październiku 1711 r. w saksońskim mieście Torgau podczas zaaranżowanego przez tego ostatniego ślubu carewicza Aleksego Piotrowicza z księżniczką Szarlotą-Krystyną z Wolfenbüttel. Tym razem znajomość szybko otrzymała charakter nader przyjazny i partnerski. Z jednej bowiem strony cesarz zreorganizowanego mocarstwa pilnie potrzebował intelektualnego przewodnika i doświadczonego eksperta w dziele „debarbaryzacji” (*débarbariser*) i przeprowadzenia reformy kraju (zwłaszcza edukacji), toteż w 1712 r. mianował go tajnym radcą prawnym i przyznał mu 1000 talarów renty. Z drugiej zaś strony niemiecki filozof dostrzegał w osobie cara polityka i niemal idealnego partnera (według słów Michaela D. Gordina)⁹, który pomógłby mu zrealizować dawne pragnienie instytucjonalnego rozwoju nauk, a także zaszczepienia europejskiej cywilizacji na Wschodzie, pojednania Kościoła Wschodniego i Zachodniego, a nawet zwołania ekumenicznego soboru powszechnego¹⁰. W oczach Leibniza sam Bóg wyznaczył Piotrowi I szczególną, wręcz mesjanistyczną rolę w rozstrzygającym okresie dziejów chrześcijaństwa¹¹. Nie można zatem się zgodzić z opinią znakomitego historyka nauki Alexandra Vucinicha, zgodnie z którą Leibnizjańskie zainteresowanie Rosją miało czysto sekularne podłoże¹².

Warto przypomnieć, że sam Leibniz uważał się za Słowianina i próbował się uczyć języków słowiańskich. W liście do Piotra I, wysłanym w styczniu 1712 r., pisał:

Aczkolwiek często miałem okazję do działania na polu polityki i prawa, a moiżni władcy niekiedy zasięgają w tych kwestiach moich rad, wołę sztuki i nauki (*Künste und Wissenschaften*), ponieważ one nieustannie sprzyjają chwale Pańskiej i dobrobytowi całego rodzaju ludzkiego, jako że w naukach i poznawaniu przyrody i sztuk najbardziej ujawniają się cuda Pańskie, Jego moc, mądrość i łaskawość; nauki i sztuki stanowią prawdziwy skarb rodzaju ludzkiego, gdyż za ich pośrednictwem sztuka zwycięża naturę, a narody cywili-

⁷ Zob. H. Świączkowska, *Leibniz i początki nowożytnego nacjonalizmu językowego*, „Krytyka Prawa” 6 (2014), s. 172.

⁸ Zob. Д.В. Баюк, О.Б. Федорова, *Лейбниц в России: переводы и их авторы*, „Вопросы истории естествознания и техники” 2 (2014), s. 3.

⁹ Zob. M.D. Gordin, *The Importation of Being Earnest. The Early St. Petersburg Academy of Sciences*, „Isis”, vol. 91, no 1 (2000), s. 6–7.

¹⁰ Zob. list G.W. Leibniza do J.Ch. von Urbicha z listopada 1710 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 150, oraz list J.Ch. von Urbicha do G.W. Leibniza z 1710 r., tamże, s. 153.

¹¹ Por. R. Collis, *The Petrine Instauration. Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*, Leiden–Boston: Brill 2012, s. 410, 416.

¹² Zob. A. Vucinich, *Science in Russian Culture History to 1860*, Stanford, CA: Stanford University Press 1963, s. 45.

zowane różnią się od barbarzyńskich. (...) Nie mogłem jedynie znaleźć możnego władcy, który by w wystarczającym stopniu był tym zainteresowany. Mam nadzieję, że znalazłem takiego w osobie Waszej Cesarskiej Mości. (...) Najwidoczniej Opatrzność chce, aby nauka obeszła dookoła całą kulę ziemską i teraz przeszła do Scytów, stąd też obrała sobie Waszą Cesarską Mość za narzędzie, albowiem możecie wziąć, z jednej strony z Europy, z drugiej – z Azji, wszystko, co najlepsze i udoskonalić w należyty sposób to, co w obu częściach świata zostało uczynione. (...) Będę poczytywał sobie za największy zaszczyt, przyjemność i chlubę, jeśli będę mógł służyć Waszej Cesarskiej Mości w tej jakże godnej pochwały i miłej Bogu sprawie, ponieważ nie należę do tych, co są przywiązani do swojej ojczyzny bądź jakiegoś narodu, a mam na względzie korzyści całego rodzaju ludzkiego¹³.

Leibniz określał Rosję czasów Piotra jako *tabula rasa*¹⁴ i porównywał ją z glebą, na której należy zasiać dobre ziarno bez chwastów, bądź też z czystą kartką papieru¹⁵, na jakiej można zapisać wszystko od nowa i bezbłędnie. Oczywiście te wymowne metafory niekoniecznie odpowiadały rzeczywistości, niemniej jednak oddawały przekonanie niemieckiego filozofa o szczególnej misji Rosji w dziele kulturowej i intelektualnej edukacji ludzkości. W jego opinii ten kraj „musi się – uwzględniając jak najbardziej swoją rolę pośrednika pomiędzy Europą i anty-Europą, czyli Chinami – rozwinąć, aby dając i biorąc od Europy” odnaleźć samego siebie i „osiągnąć zbieżność Europy i Rosji”¹⁶.

Wskutek udziału Piotra I w wielkiej wojnie północnej ze Szwecją o dostęp do Bałtyku Leibnizjańska fascynacja rosyjskim carem nieco się zmniejszyła. Głównym powodem był lęk przed osłabieniem protestantyzmu¹⁷, z czym Leibniz wiązał kryzys cywilizacji europejskiej. Ironicznie określał Rosjan mianem „Turków z północy”. Jego dążeniu do unifikacji chrześcijaństwa towarzyszyło przekonanie o wyższości rodzimej tradycji religijnej. Zdaniem Leibniza, car powinien był raczej zająć się misjami wśród pogańskich narodów swego państwa na wschodzie i południu, aniżeli walką z królem Karolem XII. Niemniej

¹³ List G.W. Leibniza do Piotra I z 16.01.1712 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 206–208.

¹⁴ Zob. brudnopis listu G.W. Leibniza do nieznaney osoby z 31.05.1697 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 9; list do J.Ch. von Urbicha z 3.01.1708 r., tamże, s. 76.

¹⁵ Zob. list G.W. Leibniza do Piotra I z 16.01.1712 r., s. 207. Obraz czystej kartki można znaleźć w *Apologii obłąkanego Piotra Czaadajewa (1794–1856)*: „Piotr Wielki znalazł w swoim domu jedynie kartkę białego papieru i swą silną ręką napisał na niej słowa Europa i Zachód; i od tej pory należymy do Europy i Zachodu” (przeł. J. Dobieszewski, w: J. Dobieszewski (red.), *Wokół słowianofilstwa*, Warszawa: Wydział Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego 1998, s. 67).

¹⁶ W. Goerd, *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. J. Antkowiak, Kraków: Wydawnictwo WAM 2012, s. 21.

¹⁷ Zob. list G.W. Leibniza do J.H. Storrena z 23.09.1701 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 49; A.T. Grigoryan, *Leibniz and Russia*, „Organon” 7 (1970), s. 198.

jednak w dalszym ciągu angażował się w sprawy rosyjskie, zarówno pod względem politycznym, z uwagą śledząc ówczesną sytuację na mapie Europy, jak i kulturowo-naukowym.

Niemiecki filozof-kosmopolita prowadził z Piotrem Wielkim i jego doradcami (m.in. metropolitą Stefanem Jaworskim oraz tutorem carewicza Aleksego, Heinrichem von Huyssemem) obszerną korespondencję. Z właściwą sobie dociekliwością wypytywał kompetentne osoby o szczegółowe dane etnograficzne, historyczne (szczególnie dotyczące pochodzenia Słowian¹⁸ i genealogii rodów arystokratycznych) oraz filologiczne; był m.in. zaznajomiony z *Latopisem* pierwszego rosyjskiego kronikarza Nestora z XII wieku oraz żywotami świętych bizantyjskich i słowiańskich (*Paterikon*)¹⁹. Jak zaznaczono, interesował się gramatyką języka rosyjskiego i innych narodów zamieszkujących krainę Piotra (Tatarów, Czerkiesów, Kałmuków, Litwinów itp.), próbując ustalić *specimina linguarum*. Świadczy o tym m.in. okoliczność, że pieczołowicie zbierał interlinearne przekłady modlitwy *Pater noster* i innych pacierzy na wszystkie języki i narzecza cesarstwa (nie wyłączając Mongołów czy Samojedów) i przy każdej okazji polecał kontynuować prace translatorskie²⁰. Metoda ta, przypominająca stosowanie taksonomii w botanice, zostanie upowszechniona w rosyjskiej tradycji filologicznej²¹, a sam Leibniz przejdzie do historii jako pionier lingwistyki systematycznej²². Niemiecki polihistor zabiegał również

¹⁸ W raporcie (*Vorläufiger Bericht*) dostarczonym do Piotra I w 1712 r. Leibniz błędnie wykazywał, że Hunowie pochodzą od Słowian. Słowianie z kolei byli słusznie rozpatrywani jako potomkowie Scytów. Według Leibniza, Rosja czasów Piotra I to nic innego jak pole walki między Scytami dawnymi a współczesnymi (czyli Turkami). Zob. list G.W. Leibniza do Piotra I z 18.12.1712 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 285.

¹⁹ Zob. np. list G.W. Leibniza do M.V. la Croze'a z 26.12.1709 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 140.

²⁰ Zob. listy G.W. Leibniza do J.G. Sparwenfelda z 29.01.1697 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 7; do nieznannej osoby z 1697 r., tamże, s. 14; do P. Leforta z 3 (13).08.1697 r., tamże, s. 22; do N. Witzena z 27.08. (6.09.)1697 r., tamże, s. 25 i z 5.04.1698 r., tamże, s. 35; do J.Ch. von Urbicha z 14.08.1708 r., tamże, s. 88; do J. Bruce'a z 1711 r., tamże, s. 193; do księcia G. Gołowkina z 6.11.1712 r., tamże, s. 275; do S. Jaworskiego z 1712 r., tamże, s. 278; do Piotra I z 18.12.1712 r., s. 286 i z 1713 r., tamże, s. 313; do wice-kanclerza barona P. Szafirowa z 1716 r., tamże, s. 345; list P. Leforta do G.W. Leibniza z 20(10).11.1697 r., tamże, s. 28; listy N. Witzena do G.W. Leibniza z 22.05.1698 r., tamże, s. 37, z 22.01.1699 r., tamże, s. 39–40 i z 9.04.1699 r., tamże, s. 45; brudnopis memoriału z 1712 r., tamże, s. 239; *Desiderata* G.W. Leibniza z 1712 r., tamże, s. 273.

²¹ Zob. J.E.H. Smith, *Leibniz on Natural History and National History*, „History of Science” 1 (2012), s. s. 394; A.И. Терюков, *История этнографического изучения народов коми*, Санкт-Петербург: МАЭ РАН 2011, s. 53.

²² Zob. M. Roinila, *Leibniz and the Great Mission: Russia*, <http://www.helsinki.fi/~mroinila/russia.htm>.

o rosyjskie wydanie *Katechizmu* i tekstów liturgicznych. Ponadto poszukiwał obecnych w kraju Piotra rękopisów greckich Ojców Kościoła, które były dość mało znane na Zachodzie²³.

W latach 1708, 1711, 1712 i 1716 Leibniz przedstawiał carowi memoriały²⁴ na temat przeprowadzenia licznych reform w zakresie prawa i administracji oraz organizacji nauki i oświaty. Postulował m.in. otwarcie szkół o różnym poziomie nauczania, szpitali, aptek, chemicznych i fizycznych laboratoriów, obserwatoriów do prowadzenia badań astronomicznych i magnetycznych (od Bałtyku po Jakucję i tereny graniczne z Chinami i Indią: w Petersburgu, Moskwie, Rydze, Rewelu tj. Tallinnie, Pskowie, Archangielsku, Kijowie, Woroneżu, Kazaniu, Astrachaniu i Tobolsku), stacji meteorologicznych, muzeów, ogrodów botanicznych i zoologicznych (*das Haus der Wilden Thiere*), teatrów anatomicznych i „gabinetów osobliwości”, tzw. *kunstkamer*²⁵ (*theatrum naturae et artis*), a także drukarni, warsztatów; ponadto doradzał hodowlę zwierząt i roślin oraz badanie dzikiej flory i fauny, prowadzenie nawigacji i rozwój przemysłu i sztuki wojennej, wreszcie szeroko zakrojoną naukę języków starożytnych (zwłaszcza łaciny) i nowożytnych (głównie francuskiego i niemieckiego). Z kwestią językoznawczą Leibniz ściśle wiązał kwestię geograficzną, a mianowicie określenie naturalnych, etnolingwistycznych granic pomiędzy poszczególnymi regionami, które miało wyznaczać używanie określonego słownika. Kolekcjonował mapy rozmaitych terenów i zabiegał o ustalenie dokładnej granicy między Azją i Ameryką, co zostało urzeczywistnione w latach 30–40. XVIII stulecia w rezultacie wysłanych przez Piotra I kamczackich ekspedycji Duńczyka Vitusa Beringa²⁶. Po śmierci osobistego lekarza cara Leibniz polecił mu doktora Johanna Jacoba Scheuchzera, który notabene był autorem licznych prac z zakresu fizyki i wyznawcą heliocentryzmu²⁷. Niemiecki filozof zainteresował cara także opracowaną przez siebie maszyną do liczenia. O tym, jak

²³ Zob. list G.W. Leibniza do S. Jaworskiego z 1712 r., s. 278.

²⁴ Zob. memoriał z 1708 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 95–99; anonimowy memoriał G.W. Leibniza z 1711 r., tamże, s. 174–176; memoriał z 1712 r., tamże, s. 180–183, 217–218; memoriał z 1716 r., tamże, s. 348–360; memoriał nt. kolegiów z 1716 r., tamże, s. 364–369.

²⁵ Zob. O.A. Baird, *I Want the People to Observe and to Learn! The St Petersburg Kunstkamera in the Eighteenth Century*, „History of Education”, vol. 37, no 4 (2008), s. 531–547; R. Collis, *The Petrine Instauration*, s. 417–423.

²⁶ Zob. T. Gillesberg, *Vitus Bering and the Rediscovery of America*, „Executive Intelligence Review”, 21.09.2007 r., s. 39.

²⁷ W tym kontekście warto wspomnieć, że przyszły rosyjski monarcha zapoznał się z heliocentrycznym systemem świata jeszcze w dzieciństwie, podczas swej nauki, na podstawie pracy *Selenographia sive lunae descriptio* gdańskiego astronoma Jana Heweliusza. W dalszym ciągu na rozkaz Piotra I, Jakub Bruce przetłumaczył i wydał po rosyjsku dzieło Christiana Huygenisa *Kosmoteoros sive de terris coelestibus, earumque ornatu, conjectura*, przyczyniając się do popularyzacji nauki Kopernika i Galileusza w Rosji. Zob. T. Obolevitch, *Galileo in the Russian*

bardzo Leibniz zabiegał o względy rosyjskiego monarchy, świadczą i takie fakty, że w 1711 r. osobiście angażował się w przygotowanie uroczystości powitalnych Piotra I w Karlsbadzie po ogłoszeniu traktatu pruckiego, opracowując szczegółowy plan specjalnej dekoracji pałacu Wolfenbüttel; dbał o rozrywki dla carewicza Aleksego Piotrowicza. Spotykał się z Piotrem I trzykrotnie: w latach 1711, 1712 i 1716. Niezadługo przed swą śmiercią, w liście do przyszłego petersburskiego akademika Daniela Bernoulliego, napisanym w lipcu 1716 r., wyznał, że im bardziej poznaje charakter cara, tym bardziej go podziwia²⁸.

Ponadto Leibniz troszczył się o stworzenie w Rosji licznych bibliotek, podając szczegółowe wskazówki bibliograficzne. Polecał gromadzić książki nie tylko słowiańskie, ale także w innych językach (przy czym łaciński miał stanowić podstawowy dział bibliotek), w tym orientalnych (arabskim, perskim, tureckim, chińskim i in.). Z kolei wydanie nowych książek – zdaniem autora słynnego hasła *theoria cum praxi* – winno być obejmować trzy grupy: w pierwszej kolejności prace o charakterze encyklopedycznym, następnie specjalistyczne kompendia, wreszcie praktyczne poradniki z zakresu rolnictwa i produkcji stoczniowej, przewodniki dla podróżnych oraz atlasy²⁹. W 1708 r. Leibniz zaproponował system klasyfikacji dla przyszłej biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk, wyróżniając trzy zasadnicze działy: dziedzinę historii, która dotyczy rzeczy szczegółowych (*rerum singularium*), rozumiejąc przez to zarówno dzieje narodów, jak też historię naturalną na temat „szczegółowych” realiów zwierząt, roślin i minerałów, a także fizykę i matematykę³⁰.

Bibliotekarz z Hanoweru opracował także drobiazgowo wskazówki dotyczące edukacji podstawowej i średniej. Jego zdaniem, szkoła winna realizować trzy podstawowe cele: wychowanie moralne, nauczanie języków oraz kształcenie w zakresie sztuk, obejmujące nauki i wychowanie fizyczne.

Jednak najbardziej ambitnym planem Leibniza była reforma zarządzania edukacją, mianowicie powołanie w Rosji kolegium do spraw nauki i sztuki (*Gelehrten-Collegium, Obercollegium, Allgemeine Anstalt, Établissement*

Orthodox Context: History, Philosophy, Theology and Science, „Zygon: Journal of Religion and Science” 4 (2015), s. 791–792.

²⁸ Zob. list G.W. Leibniza do D. Bernoulliego z 26.07.1916 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 361. Por. L. Richter, *Leibnitz und sein Russlandbild*, Berlin: Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1946, s. 360; A.T. Grigoryan, *Leibniz and Russia*, s. 205.

²⁹ Zob. В.А. Анри, *Роль Лейбница в создании научных школ в России*, „Успехи физических наук”, т. 169, № 12 (1999), s. 1330; W. Voisé, *Pierwotny projekt rosyjskiej Akademii Nauk w świetle korespondencji Leibniza z Piotrem I*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. XIX, nr 3 (1974), s. 468.

³⁰ Zob. brudnopis memoriału G.W. Leibniza na temat edukacji w Rosji z grudnia 1708 r., w: *Сборник писем и мемориалов Лейбница относящихся к России и Петру Великому*, s. 96–97. Por. J.E.H. Smith, *Leibniz on Natural History and National History*, s. 377.

général)³¹, które miało m.in. badać stan oświaty w międzykontynentalnym kraju i podejmować konkretne kroki w celu jej polepszenia (w tym nawet typować kandydatów do odbycia studiów za granicą), a także utworzenie Rosyjskiej Akademii Nauk. Ostatnia instytucja winna była promować naukę, koordynować prace badawcze i przygotowywać kadrę naukową od razu na trzech płaszczyznach: akademii *sensu stricto* (na wzór założonej przez Leibniza Akademii Pruskiej), uniwersytetu oraz gimnazjum. Leibniz zalecał, aby w Akademii Nauk studiowano takie dyscypliny, jak logika, etyka, medycyna, historia, prawo, ekonomia, astronomia, geografia, architektura, geometria, arytmetyka, mechanika, fizyka, chemia, muzyka oraz teologia, mająca za zadanie nauczanie oświeceniowej religijności, czyli takiej, która przysparzałaby chwały Bogu poprzez oświatę i uprawianie nauki (przy czym studenci wydziału teologicznego, ze względu na swą przyszłą pracę misjonarską, mieli także zapoznać się z elementami medycyny, w tym chirurgii). Każdy uniwersytet rosyjski powinien był zatrudniać – według Leibnizjańskiego projektu – profesora rolnictwa, a wszyscy studenci bez wyjątku mieli obowiązkowo uczęszczać na wykłady z matematyki, która ćwiczy umysł. Leibniz proponował stworzyć uniwersytety w Moskwie, Petersburgu, Kijowie i Astrachaniu (zamiast tego czwarty uniwersytet rosyjski otwarto w Kazaniu).

Wymienione instytucje zostały powołane już po śmierci berlińskiego akademika. W 1718 r. Piotr Wielki utworzył w Rosji dziewięć kolegiów: stanu, wojny, finansów, policji, sprawiedliwości, handlu, wyznań, kontroli i wreszcie – nauki. Natomiast Rosyjska Akademia Nauk powstała w 1725 r. według projektu zatwierdzonego przez Piotra 22 stycznia 1724 roku; w 1726 r. otwarto przy niej także placówkę dydaktyczno-naukową – *Universitas Petropolitana*, posiadającą dział matematyczny (matematyka teoretyczna, mechanika, astronomia, geografia, nawigacja), fizyczny (fizyka teoretyczna i eksperymentalna, chemia, anatomia, botanika) oraz dział nauk humanistycznych (historia, etyka, retoryka, polityka i prawo)³². Jak przypominał Waldemar Voisé, na jednym z pierwszych posiedzeń akademii „nawiązywano do tematów poruszanych przez Leibniza

³¹ Zob. P. Petschauer, *The Philosopher and the Reformer: Tsar Peter I, G.W. Leibniz and the College Systems*, „Canadian-American Slavic Studies”, vol. 13, no 4 (1979), s. 473–487; А.С. Лаппо-Данилевский, *Петр Великий, основатель Императорской Академии Наук в С.-Петербурге*, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук 1914, s. 21.

³² Zob. Т.В. Артемьева, *Философия в Петербургской Академии наук XVIII века*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский Центр истории идей 1998, s. 18; Н.И. Безлепкина, В.Б. Качарова, Ю.Н. Солонин, *Академический университет и начало преподавания философии в Санкт-Петербурге*, „Вече” 12 (1999), s. 18; J. Cracraft, *The Petrine Revolution in Russia*, Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press 2004, s. 194; T. Obolevitch, *Nauka, filozofia i teologia w Rosji nowożytnej*, „Filozofia Nauki” 4 (2007), s. 74–75. Na uniwersytetach rosyjskich nigdy nie powstały wydziały teolo-

i powoływano się na niego niejednokrotnie³³. Jednakże zamiast ponadpaństwowej, niezależnej instytucji (jak sugerował Leibniz) rosyjska akademia z woli Piotra I stała się czymś w rodzaju „ministerstwa nauki”, a jej członkowie – „uczonymi funkcjonariuszami”. Uzależnienie akademików od oceny ich pracy przez urzędników-„półanalfabetów” stało się powodem „ucieczki umysłów” z Rosji: ostatecznie ten kraj opuścili tacy zaproszeni geniusze, jak wspomniany wyżej Daniel Bernoulli, Leonhard Euler, Joseph-Nicolas Delisle i wielu innych³⁴.

Wiele zamiarów „Rosyjskiego Solona” z rozmaitych powodów nie zostało wcielonych w życie: na przeszkodzie stała zarówno kiepska sytuacja ekonomiczna Rosji, wyczerpanej prowadzeniem długich wojen, brak zrozumienia ze strony niektórych współpracowników cara, jak też zbytni optymizm Leibniza co do możliwości szybkiej reformy cesarstwa. Niemniej jednak bodziec nadany przez niemieckiego filozofa przez długi czas napędzał życie intelektualne Rosji.

Wpływ Leibniza na myśl rosyjską XVIII w.

Warto pokrótce rozważyć, jakie filozoficzne idee Leibniza były rozwijane przez pierwszych oryginalnych rosyjskich myślicieli za czasów panowania Piotra I oraz jego następców (zwłaszcza epoki Katarzyny II, nazywanej „wiekiem filozoficznym”) – przedstawicieli tzw. absolutyzmu oświeconego.

Przed wszystkim należy wspomnieć, że koncepcja Leibniza była upowszechniana w Rosyjskiej Akademii Nauk. I tak, profesor katedry logiki i metafizyki Christian Martini (1699–1739) głosił wykłady na temat zasady *identitatis indiscernibilium*, a profesor fizyki Georg Bernhard Bilfinger (1693–1750)³⁵ w 1726 r. napisał pracę *Dilucidationes philosophicae de Deo, anima humana*, w której przedstawił idee Leibniza i Wolffa. W akademii pracował także protegowany przez Leibniza szwajcarski matematyk Jakob Hermann³⁶.

Znaczny wpływ niemieckiego filozofa odnajdujemy w twórczości Teofana Prokopowicza (1681–1736), któremu Piotr Wielki – *le Grand Mona-*

giczne, gdyż teologia pozostawała w gestii Świętego Synodu, a nauczanie jej odbywało się w akademiach duchownych.

³³ W. Voisé, *Pierwotny projekt rosyjskiej Akademii Nauk...*, s. 473.

³⁴ Zob. Т.В. Артемьева, *История метафизики в России XVIII века*, Санкт-Петербург: Алетейя 1996, s. 101; прот. К. Копейкин, *Замечания к истории взаимоотношений науки и богословия в России*, w: Т. Оболевич (ред.), *Вера и знание: взгляд с Востока*, Москва: Издательство ББИ 2014, s. 85.

³⁵ Wymienieni uczeni byli poleceni przez samego Wolffa.

³⁶ Zob. W. Mincer, *Les origines de l'académie des sciences à St. Pétersbourg*, „Organon” 11 (1975), s. 129–131; Ю.Х. Копелевич, *Рай для ученых. О судьбах первых российских академиков*, „Вопросы истории естествознания и техники” 1 (1999), s. 52–54, 56.

rique – powierzył koordynowanie reformy Kościoła oraz współorganizowanie Rosyjskiej Akademii Nauk. Prokopowicz (*homo novus*, jak go określano³⁷) dążył do syntezy arystotelizmu z filozofią nowożytną (Kartezjuszem i Leibnizem). Leibnizjańskie motywy są obecne również w piśmiennictwie Aleksandra Radiszczewa (1749–1802). Niektórzy historycy myśli wskazują na to, że Radiszczew podczas studiów w Lipsku słuchał wykładów niewiele starszego od siebie Ernsta Platnera (1744–1818), popularyzatora Leibniza³⁸, jednak w tym okresie Platner był profesorem medycyny, a nie filozofii, więc trudno powiedzieć, na ile te zajęcia przyczyniły się do ukształtowania poglądów rosyjskiego myśliciela. Nie da się natomiast pominąć uwarunkowania, że w roku poprzedzającym przyjazd Radiszczewa do Niemiec właśnie w Lipsku ukazało się najważniejsze epistemologiczne dzieło Leibniza – *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* (1765), w związku z czym jest więcej niż prawdopodobne, że Rosjanin miał okazję zapoznać się z nim. Tak czy inaczej, w swym traktacie pt. *O człowieku, jego śmiertelności i nieśmiertelności* Radiszczew powtarza tzw. substancjalny dowód nieśmiertelności duszy, sformułowany przez Leibniza w pracy *Confessio naturae contra atheistas*: skoro dusza jest substancją nierozciąglą, to śmierć (jako zanik związku pomiędzy elementami jakiejś struktury) jej nie dotyczy³⁹. W duchu Leibniza rosyjski filozof traktował człowieka w sposób holistyczny, nauczając o jego jedności ze światem. Oprócz tego Radiszczew zapożyczył od niemieckiego filozofa dążenie do syntezy dociekania racjonalnego z doświadczeniem empirycznym, uniwersalne prawo ciągłości i zasadę racji dostatecznej, a także dynamiczną teorię materii⁴⁰. Jednakże, jak zaznaczają badacze⁴¹, podczas gdy Leibniz rozumiał zjawiska w sposób spirytualistyczny (jako *phenomena bene fundata*), Radiszczew skłaniał się ku realistycznemu pojmowaniu materii, głoszoneму przez zwolennika Leibnizjańskiej monadologii Jeana-Baptiste’a Robineta (1735–1820). Z koncepcją Leibniza byli dobrze zaznajomieni także arcybiskup,

³⁷ Zob. И. Семеновко-Басин, *Новое религиозное сознание на рубеже XVIII века: архиепископ Феофан Прокопович*, „Страницы” 9 (2004), s. 230, 232.

³⁸ Zob. пр. В.И. Покровский, *Александр Николаевич Радищев. Его жизнь и сочинения*, Москва: Книжный магазин В. Спиридонова и А. Михайлова 1907, s. 58; В.В. Зеньковский, *История русской философии*, т. 1, Ростов-на-Дону: Феникс 1999, s. 108–109.

³⁹ Zob. А.Н. Радищев, *О человеке, о его смертности и бессмертии*, w: tenże, *Полное собрание сочинений*, т. 2, Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР 1941, s. 90–91.

⁴⁰ Zob. В.В. Зеньковский, *История русской философии*, т. 1, s. 111–112; И.И. Евлампиев, *Лейбниц и персоналистская традиция русской философии*, w: Т.В. Артемьева, М.И. Микешин (ред.), *Философский век. Г.В. Лейбниц и Россия*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский Центр истории идей 1996, s. 104.

⁴¹ Zob. В.В. Зеньковский, *История русской философии*, т. 1, s. 112; П.С. Шкуринов, *Философия России XVIII века*, Москва: Высшая школа 1992, s. 192.

filozof i teolog, zwolennik heliocentryzmu w nauce i perypatetyzmu w filozofii Grigorij Konisski (1717–1795) oraz niezależny rosyjsko-ukraiński myśliciel Grzegorz Skoworoda (1722–1794), nazywający siebie „Sokratesem na Rusi”.

Krytyczny stosunek do Leibniza, zwłaszcza jego monadologii i teorii harmonii przedustawnej (tłumaczącej m.in. związek ciała i duszy), miał natomiast profesor uniwersytetu Moskiewskiego Dmitry Aniczkow (1733–1788). Jego zdaniem, doktryna Leibniza nie wnosi nic nowego w stosunku do platońskiej koncepcji idei wrodzonych, a ponadto nie pozwala wyjaśnić, skąd się biorą idee fałszywe, oraz neguje wolność woli i pomniejsza wartość poznania empirycznego⁴². Mówiąc krótko, Aniczkow zarzucał Leibnizowi arbitralność i niewystarczalność uzasadnienia jego rozważań.

Po śmierci Leibniza dużą popularnością w Rosji cieszyły się poglądy jego ucznia – Christiana Wolffa⁴³. *Der Große Czaar* (Piotr I) pragnął, by Rosyjska Akademia Nauk stała się „rajem dla uczonych”. W tym celu zapraszał Wolffa, aby ten objął kierownictwo akademii, mianując go wice-kanclerzem. Jednak Wolff, cieszący się ogromną sławą w Europie, nie śpieszył się z przyjęciem tej propozycji (zresztą od tego zamiaru odwodził go jeszcze Leibniz), zaś śmierć cara położyła kres pierwotnym planom. Warto dodać, że sam Leibniz zalecał układanie rosyjskich encyklopedii według Wolffowskiego systemu, który określał jako *der beste und neuste*. W tym kontekście trzeba odnotować postać najwybitniejszego rosyjskiego studenta Wolffa, pobierającego nauki w Marburgu w latach 1736–1739⁴⁴ – Michała Łomonosowa (1711–1756), uczonego-encyklopedysty na miarę Leibniza⁴⁵, członka Rosyjskiej Akademii Nauk i założyciela Uniwersytetu Moskiewskiego. Łomonosow zdawał się uznawać teorię harmonii przedustawnej, a także Leibnizjańską tezę, zgodnie z którą „przyroda jest pełna życia”⁴⁶. W swej fizycznej teorii korpuskuł (*корпускула*) nawiązywał do monadologii niemieckiego filozofa, jednakże rozumiejąc je jako cząstki materii.

⁴² Zob. Т.В. Артемьева, *Лейбниц и русская пневматология XVIII века*, w: Т.В. Артемьева, М.И. Микешин (ред.), *Философский век. Г.В. Лейбниц и Россия*, s. 17; А.В. Малинов, *История русской философии XVIII век*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет 2012, s. 57–58.

⁴³ Zob. А.В. Панибратцев (ред.), *Христиан Вольф и философия в России*, Санкт-Петербург: Издательство РХГИ 2001; Т.В. Артемьева, М.И. Микешин (ред.), *Христиан Вольф и русское волфианство*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский Центр истории идей 1998.

⁴⁴ Łomonosow wyznawał, że „wiele zawdzięcza Wolffowi”. М.В. Ломоносов, *276 заметок по физике и корпускулярной философии; темы будущих работ*, пер. Б.Н. Меншуткина, w: *теңе, Полное собрание сочинений*, т. 1, Москва–Ленинград: Академия Наук СССР 1950, s. 115. Łomonosow przetłumaczył na język rosyjski m.in. *Fizykę eksperymentalną* Wolffa.

⁴⁵ Zob. P.L. Kapitza, *Experiment, Theory, Practice*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company 1980, s. 280.

⁴⁶ В.В. Зеньковский, *История русской философии*, т. 1, s. 117.

Zakończenie

Rozwój wątków Leibnizjańskich w filozofii rosyjskiej tzw. Srebrnego Wieku (czyli, z grubsza rzecz biorąc, drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w.) wykracza poza zakres niniejszego artykułu. Warto jedynie wspomnieć o tym, że myśl Leibniza wywarła istotny wpływ na niemieckiego filozofa pracującego w Dorpacie (Tartu), prekursora rosyjskiego personalizmu Gustava Teichmüllera (1832–1888)⁴⁷, a jego uczeń Eugeniusz Bobrow (1867–1933), tłumacz *Monadologii* na język rosyjski, w pracy *Z dziejów krytycznego indywidualizmu* (1898) wyraził przekonanie: „Hasłem przyszłego pokolenia metafizyków prawdopodobnie stanie się nie hasło «Z powrotem do Kanta», lecz «Z powrotem do Leibniza»”⁴⁸. Tym samym Bobrow, wraz z profesorem uniwersytetu w Dorpacie Jēkabsem Osisem (Jakob Ohse, 1860–1919), zapoczątkował kierunek rosyjskiego neoleibnizjanizmu, który „bynajmniej nie był nurtem marginalnym”⁴⁹. Wśród jego przedstawicieli można wymienić personalistów Piotra Astafjewa (1846–1893), Aleksego Kozłowa (1831–1901) i jego syna Sergiusza Askoldowa (S.A. Aleksejew, 1871–1945)⁵⁰, a także Lwa Łopatina (1855–1920) i Mikołaja Łoskiego (1870–1965). Nie można nie wspomnieć również o Leibnizjańskich inspiracjach obecnych w twórczości takich koryfeuszy myśli rosyjskiej jak Włodzimierz Sołowjow (1853–1900)⁵¹, Georgij Czelpanow (1862–1936), o. Paweł Florenski (1882–1937)⁵², Lew Karsawin (1882–1952) czy Siemion Frank (1877–1950)⁵³.

⁴⁷ Zob. G.S. Ryzhkova, *Gustav Teichmuller, a German-born Founder of Russian Personalism*, „Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences” 2 (2013), s. 284, 287–290; A. Бердникова, *Густав Теихмюллер – идейный предшественник русского лейбницянства*, http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2014/section_27_2716.htm.

⁴⁸ Zob. E. Бобров, *Из истории критического индивидуализма*, Казань: Типо-литография Императорского Университета 1898, s. 40. Zob. także А.Ю. Бердникова, „Воображаемый диалог” *Канта и Лейбница в традиции русского персонализма конца XIX – начала XX вв.*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 16 (2015), s. 239–246.

⁴⁹ С.М. Половинкин, *Христианский персонализм отца Павла Флоренского*, Москва: РГГУ 2015, s. 10.

⁵⁰ Zob. Н.П. Ильин (Мальчевский), *Счастливая вина. Лейбниц и „аутсайдеры” русской философии*, w: Т.В. Артемьева, М.И. Микешин (ред.), *Философский век. Г.В. Лейбниц и Россия*, s. 124–144.

⁵¹ Zob. С.М. Половинкин, *В.С. Соловьев и русское неoleyбницянство*, „Вопросы философии” 2 (2002), s. 90–96.

⁵² Zob. В.Н. Ильин, *Лейбниц и русская философия. К 250-летию со дня кончины великого ученого*, w: теңе, *Пожар миров: Избранные статьи из журнала „Возрождение”*, Москва: Прогресс-Традиция 2010, s. 72; С.М. Половинкин, *Христианский персонализм отца Павла Флоренского*.

⁵³ Zob. Т. Резвых, *Монадология С.Л. Франка и Лейбниц*, w: М.А. Колеров (ред.), *Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2001/2002 год*, Санкт-Петербург: Алетейя 2002, s. 25–44.

W głoszonych przez nich koncepcjach można spotkać takie czy inne odpowiedniki monad, aczkolwiek w odróżnieniu od koncepcji Leibniza, realnie oddziałujące na siebie. Ponadto matematyczno-filozoficzne idee Leibniza zostały rozwinięte w pracach przedstawicieli moskiewskiej szkoły teorii funkcji, do której należeli m.in. Mikołaj Bugajew (1837–1902), autor pracy *Podstawowe zasady monadologii ewolucyjnej* (1893), oraz Paweł Niekrasow (1853–1924). Jak trafnie zauważył przyjaciel W. Sołowjowa, Ernst Radłow (1854–1928) w dziele *Szkice z historii filozofii rosyjskiej* (1912), „filozofia niemiecka w sposób naturalny powróciła do Kanta jako narodowego filozofa, jednak myśliciele rosyjscy poszukiwali zasady metafizyki w innych źródłach; w tym względzie czymś naturalnym było zwrócić się do Leibniza jako filozofa nadzwyczaj wielostronnego i mogącego przyczynić się do [rozwoju] nader różnych kierunków myśli”⁵⁴.

Podsumowując, można z pewnością stwierdzić, że Leibniz stał u początków nowożytniej rosyjskiej kultury intelektualnej, w tym myśli filozoficznej. Jego zasługi na tym polu trudno przecenić. Niemieckiego myśliciela i Piotra I uważa się za pionierów systemu wyższej edukacji w Rosji⁵⁵. Już Bernard Fontenelle (1657–1757) w swym elogium ku czci Leibniza pisał, że „historia ustanowienia nauk w Moskwii nigdy nie będzie zapomniana, a jego imię zostanie umieszczone obok cara”⁵⁶. Nic dziwnego, że w Rosji ukształtowała się dosyć bogata tradycja studiów nad Leibnizem i krytycznej edycji przekładów jego pism.

⁵⁴ Рог. Э.Л. Радлов, *Очерки истории русской философии*, w: Б.В. Емельянова, К.Н. Любутина (ред.), *Очерки истории русской философии*, Свердловск: Издательство Уральского университета 1991, s. 117. Zob. А.Ю. Бердникова, *Лейбниц и русская философия: история взаимоотношений*, w: *Круглый стол „Единство и многообразие русской философии”*, „Вестник Вятского государственного гуманитарного университета” 2 (2015), s. 37–38.

⁵⁵ Zob. V. Kaplan, *The History of Reform in Russian Higher Education*, „European Education”, vol. 32, no 2 (2007), s. 38. Tomáš Masaryk w związku z powyższym wspominał, iż ze względu na zasługi w krzewieniu nauk Piotr I został członkiem prestiżowej Akademii Paryskiej, a nawet otrzymał tytuł *doctor honoris causa* Uniwersytetu Oksfordzkiego (ostatnia informacja nie jest prawdziwa: car był w Oksfordzie, lecz nie dostąpił tak wielkiego wyróżnienia). Zob. T. Masaryk, *The Spirit of Russia. Studies In History, Literature and Philosophy*, trans. E. and C. Paul, vol. 1, London – New York: George Allen & Unwin LTD 1919, s. 55.

⁵⁶ B. Fontenelle, *Eloge de monsieur Leibnitz*, w: tenże, *Oeuvres*, t. V, Amsterdam: Aux dépens de la compagne 1754, s. 354.

Streszczenie

W niniejszym artykule został przedstawiony – na podstawie listów Leibniza do Piotra I oraz innych materiałów – wpływ, jaki niemiecki filozof wywarł na życie intelektualne Rosji XVII i XVIII wieku. W pierwszej części omówiono relacje cara z Leibnizem, a w szczególności udział tego ostatniego w reformie edukacji i w powołaniu Rosyjskiej Akademii Nauk. W kolejnej części rozpatrzone wątki Leibnizjańskie w twórczości filozofów rosyjskich XVIII wieku epoki popiotrowej. Wreszcie ukazano kierunek rozwoju myśli niemieckiego filozofa w Rosji w postaci neoleibnizjanizmu XIX i XX stulecia.